

Safet Bandžović

IZBJEGLICE – ŽRTVE ETNIČKOG INŽENJERINGA¹

REFUGEES – VICTIMS OF ETHNIC ENGINEERING

Sažetak

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, u okviru edicije "Svedočanstva", objavio je zbornik Izbeglice – žrtve etničkog inženjeringa. Istraživanja izbjeglištva i progonstva su usko povezana s problemima ljudskih prava, nacionalizma, genocida i etnocida. To pitanje nema samo humanitarnu, već i političku, pravnu i moralnu dimenziju. Problem izbjeglištva u regionu nije potpuno kritički analiziran i sagledan u cijelosti. U ovom zborniku su dati osnovni historijski i društveni problemi, uzroci i posljedice izbjeglištva, zatim hronologija zbivanja, obilježja zla, te javni, društveni i politički stav prema ovoj golemoj ugroženoj skupini tokom "postjugoslavenskih ratova", što sve podstiče na duboka promišljanja. Izbjeglištvo nije bilo samo posljedica, već i cilj tih ratova i njihovih stratega.

Summary

Helsing committee of human rights in Srbija, in the frame of edition „Report“ has published miscellaneous collection refugges - victims of ethnic engeneering. Investigation of the refugees and banished persons is conected whith a problem of human rights, nationalisam, genocide and etnocide. That question beside humanitari it also has a political, legal and moral dimension. Problem

¹ *Izbeglice – žrtve etničkog inženjeringa*, priredio Boris Delić, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2004, str. 270

of refugee in region is not fully critically analysed and perceived. This miscellaneous collection gives us basic historic and social problems, causes and consequences of refugee and then chronology of action, marks of evil, and then public, social and political attitude toward this large danger imperiled group during "postjugoslavian wars", which stimulate to profoundly observations. The refugees were not only the consequence also it was the final cause of this wars and their strategists.

Postjugoslavenska savremenost iziskuje složene i asimetrične slike bliske prošlosti, obuhvaćanje historijskih pojava u cjelini. Multiperspektivni pristup zbivanjima u posljednjoj deceniji XX stoljeća zahtijeva da se objektivno prikažu pozicije i stanovišta svih njihovih protagonista. Ponovno izbijanje pradávnih mržnji nije vodilo u rat, već je rat ono što je oživjelo davnašnju mržnju (Ž. Rupnik). Isti se događaji mogu prikazivati na zasebne načine sa značajno suprotnim efektima. Svi narodi imaju memorirane različite priče i datume. Treba se stalno suočavati sa istinom i kazivanjima žrtve, bez obzira na onu Lisandrovu mudroliju da u raspravi oko međa najispravnije prosuđuje onaj u čijim je rukama mač. Ideja o jednoj istini osnova je autoritarnog mišljenja i totalitarizma. Oni koji su proganjali i istrebljivali pojedine narode ne mogu biti valjani i isključivi izvori za proučavanje historije tih istih naroda. "Čišćenje" određenih etničkih grupa vezano je za moderni nacionalizam, najmoćniju političku snagu XIX i XX stoljeća. U općem smislu *etničko čišćenje* se može shvatiti kao termin koji obuhvaća sistematske, masovne zločine, protjerivanje *nepoželjnog* stanovništva s jedne teritorije zbog religijske ili etničke diskriminacije, strateških ili ideoloških pobuda. Historičari ukazuju na to da je deportacija Nijemaca nakon Drugog svjetskog rata iz više evropskih zemalja, na osnovu načela kolektivne odgovornosti, bio akt etničkog čišćenja u punom, današnjem smislu te riječi. Ovaj termin se na Balkanu ustalio kao eufemizam koji prikriva genocid. Genocid je krivično djelo univerzalne nadležnosti u kojem je oštećeno čovječanstvo u cjelini. Biti iskorijenjen "znači nemati u svijetu mjesto koje bi drugi priznavali i jamčili" (H. Arendt).

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, u okviru edicije “Svedočanstva”, objavio je zbornik *Izbeglice – žrtve etničkog inženjeringa*. Istraživanja izbjeglištva i progonstva su usko povezana s problemima ljudskih prava, nacionalizma, genocida i etnocida. To pitanje nema samo humanitarnu, već i političku, pravnu i moralnu dimenziju. Problem izbjeglištva u regionu nije potpuno kritički analiziran i sagledan u cijelosti. U ovom zborniku su dati osnovni historijski i društveni problemi, uzroci i posljedice izbjeglištva, zatim hronologija zbivanja, obilježja zla, te javni, društveni i politički stav prema ovoj golemoj ugroženoj skupini tokom “post-jugoslavenskih ratova”, što sve podstiče na duboka promišljanja. Izbjeglištvo nije bilo samo posljedica, već i cilj tih ratova i njihovih stratega. Osnovni razlog za “etničko čišćenje” neki historičari su vidjeli u tome da su “vojnu kontrolu nad zemljom konačno morali da potvrde glasovi onih koji tamo sjede” (S. K. Pavlović). Oko 4,4 miliona ljudi promijenilo je mjesto boravka, to jest oko 20 posto stanovništva nekadašnje jugoslavenske države. Indirektna ekonomska šteta izazvana ratovima za cijeli region procjenjuje se na oko 125 milijardi dolara. Ovaj zbornik je zamišljen kao prilog zajedničkom sjećanju i diskvalifikaciji ideje etničkog čišćenja. Suština razumijevanja moderne države na Balkanu, navodi Sonja Biserko u uvodu knjige, jest koncept etničke države koja po definiciji podrazumijeva zločinačke metode u njenom stvaranju. U balkanskom etničkom kaleidoskopu načelo nacionalnosti bilo je formula za nasilje. Pojam mononacionalne države postao je prokletstvo Balkana i kopiranja evropskih modela iz XVIII i XIX stoljeća. Nerazumijevanje sadašnjosti, po M. Blochu, neminovno se rađa iz neznanja prošlosti. Nisu rijetki teoretičari koji su ukazivali na to da ako se želi “vratiti” u Evropu treba prvo napraviti etničko čišćenje, a onda sačekati jednu generaciju. Genocid u Srebrenici su na jednoj tribini na Pravnom fakultetu u Beogradu 2005. nazivali njenim oslobađanjem.

Simone Veil je ustvrdila da su rasni i etnički projekti, koji dovode do izbjeglištva, u osnovi usmjereni na slamanje čovjeka, njegove duše. Potrebe duše, njena prava, neodvojivi su od ideje postojanja. Ljudski život uvijek podrazumijeva određeni okvir da bi imao smisla. Izbjeglištvo je jedan od najsnažnijih načina da

se taj okvir ukine i čovjek slomi. Potreba za korijenima je možda najvažnija i najmanje shvaćena potreba ljudske duše. Pojava iseljništva je tragična za pojedinca, ali i za narod u cjelini, pokazuju mnogi primjeri od Balkana do Istočnog Timura. Od Homera i Ovidija, do Remarquea i Kundere, napisane su brojne knjige o izbjeglištvu. Kad tok migriranja krene, on potom dalje potiče vlastiti tok. Konceptija emigracija, u apstraktnom pogledu, obuhvaća niz oblika ponašanja koji se nalaze između dvije krajnosti: masovne deportacije, s jedne, i individualnog traganja za srećom, s druge strane. Izgnanik je istražitelj u potrazi za izgubljenim vremenom – napisao je Irfan Horozović. Ta istraga “počinje s osobom za koju misli da je poznaje najbolje i obično se s njom i završava. Ta osoba je, naravno, on, sam”. Iz poređenja onoga što emigrant napušta ili je prisiljen da napusti i onoga za čime traga dobija se slika otadžbine u njegovoj svijesti. Osjećanje izgnanstva je unutrašnja praznina koja čovjeka ne ostavlja i čežnja da se vrati u prošlost ili da ubrza prolaženje vremena. Montaigne je pisao kako bi teško doživio da mu bude zabranjeno da posjeti neko mjesto na svijetu, makar bilo i najudaljenije i na koje inače nikada i ne bi pomislio da ide. Koliko je onda teško kada se više ne može vratiti. Mitovi o “vječnom nevraćanju” ne pripadaju samo Mongolima.

Međudržavna razmjena stanovništva je eufemizam za kolektivna protjerivanja ljudi koji su *de jure* i *de facto* postali stranci, uz licemjerna pravdanja unutarnjom stabilnošću, budućim prijateljskim odnosima, mirom u regionu. Države su smatrale da u skladu s klasičnim međunarodnim pravom mogu odlučivati o sudbini svojih podanika. Brojne dramatične dionice novije balkanske historije bile su proizvod fatalnog *principa Lozane* iz 1923. – dogovorenih razmjena stanovništva, uobičajenih u međudržavnim sporazumima u prvim decenijama XX stoljeća. Princip iz Lozane legalizirao je, nakon grčko-turskog rata, proces protjerivanja etničkih zajednica – Grka iz Turske, Turaka i “turaka” – drugih muslimana, sa Balkana. On je, naime, utvrdio obaveznu razmjenu stanovništva od ukupno 1,3 miliona Grka i pola miliona Turaka. U Lozani su velike sile, grčka i turska vlada, dale u prvom članu sporazuma princip preventivne razmjene stanovništva: *Od 1. maja 1923. doći će do obavezne razmjene turskih građana grčke pravoslavne vjere*

koji žive na teritoriji Turske i grčkih građana islamske vjeroispovijesti koji žive na teritoriji Grčke. Ove osobe se neće vratiti da žive u Turskoj odnosno Grčkoj bez odobrenja turske odnosno grčke vlade. Ugovor se odnosio na sve Grke koji žive u Anadoliji i Trakiji, osim na stanovnike Istanbula prije 1918., te na sve Turke u Grčkoj osim žitelja zapadne Trakije, gdje je po turskim izvorima od 191.699 stanovnika bilo 129.120 Turaka. Razmjena stanovništva je započela još krajem rata, kada je hiljade Grka prevezeno iz Izmira u Grčku. Time je stanovništvo u obje države postalo etnički relativno homogeno. Primjenu ovog grčko-turskog ugovora, koji je predstavljao najveću operaciju etničkog čišćenja, nadzirale su velike sile, smatrajući ga uspjehom. Etika prisilnog preseljavanja nije mnogo komentirana. U luke u Pireju i Solunu, na svim mogućim plovilima, pristizale su grčke izbjeglice. Desetine hiljada izbjeglica povijalo je leđa pod teretom svojih stvari ili vukući na dvokolicama *ono što im je ostalo od života*. Brojni Grci koji su 1923. došli iz osmanskih gradova gledali su s visine na provincijalizam Grčke. Broj deportiranih muslimana iz Grčke kreće se između 348.000 i 475.000. Prije ove zamjene u Grčkoj je, po nekim podacima, bilo ukupno oko 650.000 muslimana, ili 13 posto od 4.900.000 stanovnika, koliko je ova država tada imala. Iz Grčke je u Tursku protjerano i oko 12.000 *denmi*, pripadnika tajne jevrejsko-muslimanske sekte, koja je, pod muslimanskim imenima i odjećom, živjela od XVII stoljeća u raznim gradovima, naročito u Solunu. Iako su *denme* tvrdili da nisu Turci, grčka vlada je poricala njihov jevrejski identitet. Nakon grčko-turske razmjene stanovništva, daljnje konvencije između Turske i balkanskih država (Bugarske, Rumunije, Jugoslavije) regulirale su, između dva svjetska rata, emigraciju novih kontingenata muslimana. Ove “uredne” razmjene stanovništva nosile su, sa sobom, ogromne ljudske patnje. Dogovoreno preseljavanje stanovništva ne može se tretirati dobrovoljnim, mada se sudbina tako preseljenih ljudi razlikuje od sudbine onih koji su nasilno iseljeni. Do šezdesetih godina XX stoljeća ideja etničke podjele proširila se Kiprom, a u posljednjoj deceniji XX stoljeća na prostoru bivše Jugoslavije. U Bugarskoj je 1989. došlo do “velike ekskurzije” – progona više stotina hiljada muslimana u Tursku. U nju će 1992. pristići i dio bošnjačkih muhadžira, koji će biti smješteni upravo

po kampovima u kojima su prije bili muhadžiri iz Bugarske. Prisilne migracije, istjerivanje, egzodusi, deportacije na nacionalnoj i vjerskoj osnovi lišile su stotine hiljada ljudi građanskih prava i osnovne egzistencije.

Srpski nacionalni program je bio okidač ratova u Jugoslaviji jer su srpski nacionalisti krajem XX stoljeća smatrali da je došao trenutak da Srbi najzad zaokruže svoju nacionalnu državu. Scenarij za razaranje Jugoslavije bio je detaljno isplaniran. Cilj je odredio sredstva. Srbi, po sudu S. Biserko, nikada nisu prihvatili ideju složene države u kojoj bi svi narodi bili ravnopravni. Biti zajedno nije značilo biti i isto. Ujedinjavanje Srba u jednu državu bio je glavni politički cilj beogradskog režima. Uvjerenje da je rješenje srpskog nacionalnog pitanja moguće “izmjenom etničkog sastava” pojedinih oblasti ili “humanim”, “planskim preseljenjem stanovništva”, iskazano je početkom 1990-ih. Ove ideje su tada eksplicirane i razrađene u tvrdnjama (Dobrica Ćosić) da su moguća i “planska preseljenja i razmena stanovništva što je najteže, najbolnije, ali je i to bolje od života u mržnji i međusobnom ubijanju”. Sudbina izbjeglica je neodvojiva od velikodržavnog projekta, a u kasnijoj fazi i od djelimičnog poraza tog projekta. Prve izbjeglice iz Hrvatske su u Srbiji 1991. bile tretirane kao nacionalni heroji, uživale nepodijeljene simpatije, korišćene kao dokaz da “ne možemo živjeti zajedno”. Vremenom, s povećavanjem broja, njihov tretman se pogoršavao.

Koncept “humanog preseljenja”, praktično razmjene stanovništva, definirao je Dobrica Ćosić, predsjednik SRJ (1992-1993), i na toj osnovi postigao sporazum s Franjom Tuđmanom, predsjednikom Republike Hrvatske. Dogovorili su se da “sve učine, ne samo da omoguće već i preporučite dobrovoljno i civilizovano premeštanje (stanovništva) kako bi rešili probleme u krajevima gde je ugrožen opstanak neke zajednice, bilo u Srbiji, bilo u Hrvatskoj”. Ćosić je govorio da se s Tuđmanom dogovorio “da je razumno i humano da države pomognu u organizovanom preseljavanju i razmeni stanovništva. Ljudi više ne mogu da se vrate svojim domovima. Možda ćemo morati da stvorimo naročite institucije i agencije koje će regulisati razmenu imovine, stanova, kuća. Moramo rešiti sukob između višenacionalnih i multikonfesionalnih zajednica”.

Ovaj dogovor je podržavao i Slobodan Milošević, što se može pratiti i po tome kako su nastajali izbjeglički talasi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, koji su za sobom ostavljali etnički čiste teritorije. Egzodusi Srba iz Hrvatske, a potom iz reintegriranih dijelova Sarajeva, bili su indikativni u pogledu namjere da se ti Srbi nasele na teritorije koje su smatrane dijelom nove srpske države.

Razne karte “podijeljene Bosne i Hercegovine” koje su još od 1991. kružile međunarodnim konferencijama postale su više kontinuirani uzrok za tragediju koja je snašla mnoge ljude u njoj nego rješenje. Amerikanci su 1991. prepustili Evropljanima najveću odgovornost za jugoslavenski konflikt. James Baker, tadašnji američki državni sekretar, govorio je da “u ovoj borbi mi nemamo psa”. Izmještanje ogromnog broja ljudi, kao svojevrsni etnički inženjering, od početka je bio ugrađen u projekt stvaranja srpske nacionalne države. Biljana Plavšić je u augustu 1992. ukazivala da se moraju “stvoriti uslovi za unutrašnje vojne i prisilne emigracije, a to ne možemo bez teritorije”. David John Harland, službenik OUN-a, na suđenju Slobodanu Miloševiću u Haagu, istaći će, pozivajući se na izjave R. Karadžića, da je “glavni cilj srpskog rata da se redistribuira stanovništvo Bosne i Hercegovine tako da Srbi imaju jedan homogeni deo teritorije koji bi uključivao i Crnu Goru i granicu sa Crnom Gorom i Srbijom i koji bi uključivao sve krajeve koje tradicionalno naseljavaju Srbi... da bi se ovo postiglo, bilo je potrebno da se jako veliki broj bosanskih Muslimana ukloni, zato što je bosansko-muslimansko stanovništvo bilo u većini duž doline reke Drine u severoistočnoj Bosni, odmah uz Srbiju. Tako da su oni bili vrlo otvoreni u vezi svrhe samog rata i svrhe pritiska koji su primenjivali da bi bosansku Vladu naterali da prihvati ovu redistribuciju stanovništva, ovo etničko čišćenje”.

Prva artikulacija srpskih ciljeva – *šest strateških ciljeva*, utvrđena je u maju 1992. na 16. sjednici Skupštine “Srpske republike BiH”: razdvajanje od bošnjačke i hrvatske etničke zajednice; stvaranje “posavskog koridora” između Semberije i Bosanske krajine; uspostavljanje koridora u dolini rijeke Drine i eliminiranje rijeke Drine kao granice između Srbije i Bosne; uspostavljanje granica na Uni i Neretvi; podjela Sarajeva na srpski i bošnjački dio, kao i izlazak “Srpske republike Bosne i Hercegovine na more”.

Svrha granica je jasno razdvajanje. Strategija etničke teritorizacije obuhvaćala je i “čišćenje od tuđih simbola”.

Međunarodna zajednica se suočavala sa izborom između popuštanja pred teritorijalnim rješenjima zasnovanim na etničkim čišćenjima ili pronalaženja načina da preokrene “činjenice na terenu” nastale iz konflikta. Bilo je teško razgoropađenog duha Lozane vratiti u bocu. Tome su išli u prilog i stavovi u evropskim političkim krugovima koji su smatrali da je jedan od važnih uzroka nestabilnosti na Balkanu nacionalna izmiješanost koja navodno vodi ka stalnim ili periodičnim nacionalnim i vjerskim konfliktima, opredjeljujući se, od samog početka rata, za etnički princip kao osnovu sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini. Pblem je rješavan na već zatečenom stanju koje je proizvela agresija na Bosnu i Hercegovinu. Prihvatanje etničke podjele i rezultata, prije svega genocidne politike nad Bošnjacima, kao osnove sporazuma u Daytonu, značilo je izlaženje u susret srpskim liderima o razdvajanju tri naroda u Bosni i Hercegovin. Ovaj sporazum 1995. je, na kraju, bio mahom shvaćen kao trijumf američke snage i marginalizacija njihovih evropskih saveznika.

Od Srebrenice 1995. međunarodna politika na Balkanu zasnovana je formalno na *anti-Lozana konsenzusu*, odbijajući, i na moralnim i na pragmatičnim osnovama, da se stabilnost može postići kroz razmjenu stanovništva. Aneks 7. Dejtonskog mirovnog sporazuma sadrži odredbu koja je sušta suprotnost članu 1. Sporazuma iz Lozane: “Sve izbjeglice i raseljene osobe imaju pravo da se slobodno vrate u svoje prvobitne domove. Oni će imati pravo da im se vrati imovina koje su lišeni u toku neprijateljstava.” Odnos između proklamiranog i činjeničnog stanja je često u velikom raskoraku. Na kongresu svoje partije, nekoliko mjeseci nakon Daytonu, Milošević je čak istakao da su mu izbjeglice dužne za sve što je za njih dobro uradio i izrazio očekivanje da će mu to vratiti i pomoći kada od njih zatraži konkretnu ulogu. Mira Marković, njegova supruga, ići će još korak dalje tvrdeći da vlast u Srbiji nije izbjeglicama osigurala samo “dom, sredstva za život, hleb i kaput. Bežeći od rata u Srbiju, oni su sačuvali svoje živote. Ta vlast u Srbiji im je obezbedila da žive”. U zborniku *Izbeglice – žrtve etničkog inženjeringa* fokusiran je položaj srpskih izbjeglica iz Hrvatske

i Bosne i Hercegovine pristiglih u Srbiju, kao i iseljavanje Srba s Kosova. Objavljena su i 34 priloga koji svjedoče o njihovom stanju i perspektivama. Rezultati projekta “svi Srbi u jednoj državi” bili su pogubni ne samo po region nego i po Srbe. Potreba za granicama, napisao je B. Delić, i okvirima u kojima žive Srbi javno je promovirana kao osnovni nacionalni cilj iako su takve ideje bile arhaične, praktično nemoguće za ostvarenje. Samim tim su dovele do tragičnih posljedica i masovnog izbjeglištva. Sve što se događalo, kolone izbjeglica i stradanje Srba, čini se, logičan je slijed povijesti, nimalo iznenađujući, i čak predvidljiv, samousmjeravan, možda nesvjesno, ali odlučno i pravolinijski u doživljenom historijskom pravcu. Kakvo je bilo gledanje na izbjeglice među jednim značajnim dijelom društvene elite u Srbiji najbolje ilustrira izlaganje šabačkog vladike Lavrentija u jesen 1995. godine. On je tada rekao da 700.000 izbjeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine u Srbiji nisu nikakva tragedija, “već voda na mlin srpskome narodu”. Ustvrdio je da će izbjeglice donijeti bolji nacionalni omjer u Srbiji i srpski narod učiniti vitalnijim, zaustavljajući negativne demografske trendove. Akademik Antonije Isaković 1996. govori: “Mi jesmo izgubili neke teritorije, ali smo neke i dobili. I to čistije nego što su bile. I tu Bijeljina, i taj Zvornik, i taj Višegrad. Izvršilo se geopolitičko skupljanje.” Povratak izbjeglica, posebno u Hrvatsku, bio je planski opstruiran i dekuražiran jer, kako kaže 1999. akademik Mihajlo Marković, “u sadašnjim prilikama masovni povratak bi značio ne samo gubitak teritorije već i naroda. Deca povratnika bi bila pokatoličena i govorila hrvatskim jezikom, a mnogi unuci bi postali ustaše – kao što se desilo u zapadnoj Hercegovini”. Godinu dana kasnije ovaj akademik će upozoravati da “srpski intelektualci i političari ne trebaju da čekaju da proces globalizacije propadne ili dovoljno oslabi da bi počeli da rade na ujedinjavanju srpskih zemalja”. Dobrica Ćosić će reći: “Izgubili smo Kosovo a dobili Vojvodinu koja je mnogo kvalitetnije zemljište” i koja je, lišena svoje historijske autonomije, iseljavanjem nesrpskog stanovništva, a naseljavanjem izbjeglica, definitivno dobila dominantni srpski etnički karakter. On će ustvrditi da je nakon postjugoslavenskih ratova nastao period teritorijalno-etničkog prekomponiranja i konsolidiranja Balkana, vrijeme prinudnih prilagođa-

vanja koja se moraju prihvatiti kao životna realnost: “Epohalne promene dovele su srpski narod u položaj da se zgusne na teritoriju na kojoj može da živi, koju može civilizacijski da pokrije i kojoj odatle nikome nije neprijatelj. I u ovoj nesreći rađa se nešto korisno, a to je etničko smirivanje ovog prostora. Srpski narod se integriše i homogenizuje, sabija i zaokružuje svoj životni prostor koji dobija svoje etničke granice. Ta promena je uslovljena stvaranjem nove nacionalne države sa teritorijom koja samo za agresora može biti sporna. Dakle, primorani smo da stvaramo državu po sopstvenoj meri i snazi.”

Ideja “velike Srbije” ipak nije mrtva. Srpska politička elita, odnosno njen veći dio, po sudu Sonje Biserko, nije odustala od svojih imperijalnih pretenzija, uz nadu da će se promijeniti međunarodne okolnosti koje bi omogućile rekonstrukciju Balkana, kojom bi Srbija dobila Republiku Srpsku, dijelove Kosova i Makedonije. Proces prekomponiranja i konsolidacije nacionalizma postao je dio stvarnosti, kao i novo homogeniziranje oko starih, velikodržavnih ideja. Akademik Milorad Ekmečić će više puta ustvrditi da se mora reći da “ujedinjenje srpskog naroda u nezavisnoj i demokratskoj državi uvek ostaje meta koja se ne menja”. Republika Srpska se tretira kao ratni plijen, odnosno kao “jedina svetla tačka u procesu razbijanja SFRJ”, kako je 1997. napisao Rajko Gnjato, docent na Prirodno-matematičkom fakultetu u Banjoj Luci, uz poruku: “Najveća opasnost za opstanak i prosperitet Republike Srpske jeste Aneks 7 Dejtonskog sporazuma, tj. Sporazum o izbjeglicama i raseljenim licima... Sa stanovišta srpskih nacionalnih interesa taj sporazum je mač sa dvije oštrice. Njegovim sprovođenjem se gubi kohezioni moć RS, a jača uloga onih snaga koje Republiku Srpsku ‘utapaju’ u jedinstvenu državu BiH, i, što je još teže, interese srpskog naroda potčinjavaju interesima muslimana... Jedan od načina da se parira ostvarenju muslimanskih ciljeva, a osnovni je slamanje RS, i to putem povratka muslimana na njenu teritoriju i biološkom dinamikom, jeste povratak srpskih izbjeglica u RS i unapređenje mjera populacione politike”.

U Bosni i Hercegovini je nakon rata nastavljen, u miru, put njenog etničko-teritorijalnog redizajniranja i rekonponiranja. Procent Srba u Bijeljini se, primjerice, povećao sa oko 60 posto

iz 1991. na približno 91 posto 1998. godine. U istočnoj Bosni Bošnjaci su više nego desetkovani. Sarajevsko “Oslobođenje” je u februaru 2006. objavilo da je u općini Zenica prodato oko 2500 stanova i zaključeno oko 550 ugovora o zamjeni. U općini Kupres zaključeno je 288 ugovora o prodaji stanova, ili u oko 90 posto slučajeva od ukupnog stambenog fonda, kao i oko 150 ugovora o prodaji imovine. U Mostaru je prodaja stanova premašila broj od 3000 stambenih jedinica. Slični podaci dolaze iz Banje Luke, Sarajeva i drugih gradova koji su zahvaćeni tim demografskim trendovima.

Historija je puna primjera gdje su istina i dobro bili pogaženi. Zlo je životna činjenica koja pokazuje veliku imaginaciju. Istina je da što su “otupjele duše” i ljudi lišeni “osjećaja za moral” manje sposobni da podnose vlastite nedaće tim lakše podnose tuđe. U tradiciji je na Balkanu postojanje drugog i drugačijeg posmatrati odbojno. Ravnodušnost zna biti rječita. Ratovi su, uplivom međunarodnog faktora, prekinuti, ali ostaje zebnja jesu li i okončani. Prisustvo međunarodnih činilaca i dalje je neophodno na širem južnoslavenskom prostoru, gdje egzistiraju društva sa iracionalnim vrijednosnim sistemima. Diskvalifikacija ideje izгона i stvaranja etnički homogenih regiona, gradova i država kao legitimnog političkog instrumenta ili načina rješavanja konflikata osnovni je preduvjet političkog približavanja ovog dijela Evrope krugu demokratskih zemalja. Bliska prošlost i nedjela se ne mogu potisnuti ignoriranjem. Telford Taylor, predstavnik američkog tužilaštva na Njrnberškom procesu, govorio je davne 1946. godine: *Sada ne možemo ispravljati historiju, ali možemo nastojati da ona bude tačno napisana*. Pravna odgovornost aktera podrazumijeva kao nužnost utvrđivanje istine. Pored krivične, postoji i moralna odgovornost. Put prevazilaženja posljedica razorne propagande, negativnih etničkih stereotipa, u ksenofobičnim društvima s moralnom šizofrenijom i znatnom etničkom distancom, imajući u vidu “retoričke početke”, dosadašnja iskustva, skromne potencijale za demokratsku tranziciju, kriminalizaciju čitavog regiona, bit će mukotrpan. Izvinjenje na Balkanu postaje dio političkog protokola. Pomirenje je dugotrajan proces koji proizlazi iz sazrijevanja, katarze svakog pojedinca iz svakog naroda. Prave alternative mogu postojati samo uz međunarodnu podršku. Demokratija je odsustvo

straha, “umjetnost upravljanja nesaglasnostima na civiliziran način”. Njen razvoj je sredstvo za prevazilaženje nacionalizma i drugih opasnih oblika podjela. Njemačka je postala demokratska zemlja jer se potpuno odrekla nacističkog naslijeđa. Proces evropskih integracija traži zajednički koncept i sjećanje koje će spriječiti obnavljanje ili verifikaciju ideja etničkog čišćenja i progona.